

Делови грађевине и њихова својства

Реч је о дрвеној грађевини црквеног карактера. Она, према томе, треба да садржи елементе који су, с једне стране, својствени згради начињеној од дрвета, а са друге стране, таква грађевина мора имати облике које од ње захтева намена. Позабавићемо се основним деловима овакве грађевине и изнећемо њихова својства ради што бољег упознавања појединих облика цркава брвнара у Србији.

Основа

Црква брвнара пружа се у правцу запад-исток. Улаз је са запада; олтар је окренут истоку, као и код сваке друге православне цркве. То је једнобродна грађевина чији је основни облик издужени правоугаоник у већини случајева (сл. 31).

Најједноставнији, најпримитивнији облик има у исто време још непотпуно развијену основу — једноделну правоугаону просторију. Такве су обично гробљанске капеле, црквице најмањих размера, са странама од једва два и три метра. По својој архитектури овакве капеле не представљају никакве значајне објекте. То су најобичнији вајати, колибе без икаквих уметничких или других квалитета. Таква је капела у Слатини код Чачка.

Први ступањ нешто развијеније основе запажамо на капели у Сепцима. Она испред своје једине просторије има трем, тако да се у архитектонском погледу овде већ јавља једно скромно композиционо решење. На источном зиду постављена је полица, која игра улогу олтара и служи за полагање крста, икона и других најнужнијих потреба службе.¹

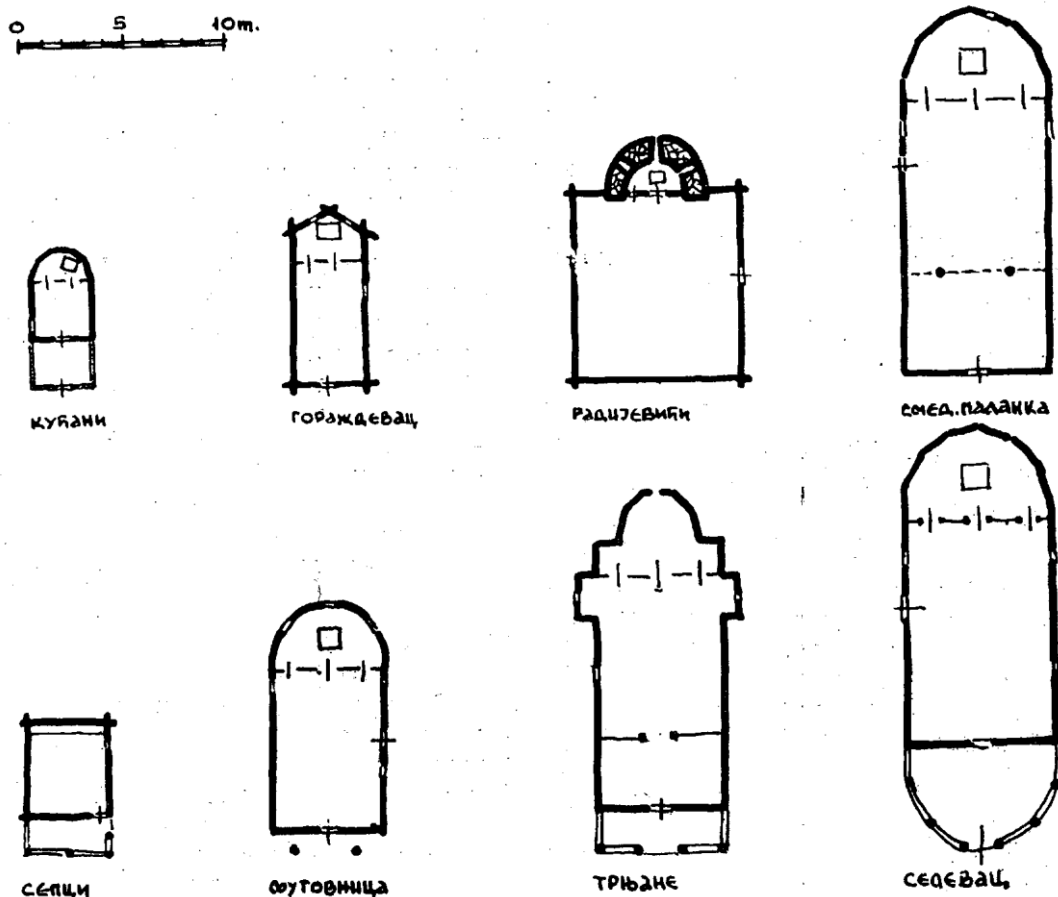
Овакво, скоро квадратно језгро издужује се у правцу исток-запад и помоћу иконостаса преграђује у два одељења, стварајући на тај начин већи простор за скуп верника и мањи олтарски део за свештеника. То би, уосталом, представљало најсуженији облик сваке цркве. Две најстарије сачуване цркве — у Гораждевцу и Кућанима, па и она у Радијевићима, грађене су на овај начин.

Одступање од основног правоугаоног простора испољава се првенствено на олтарском делу, где источни зид није више раван, већ преломљен, па и заобљен. Простор је испуштен и проширен, те је створено место за часну трепезу. У почетку је ова површина била веома сажета тако да се трпези могло прићи само са западне стране. У Кућанима, на пример, овај је сто морао бити косо постављен, уза зид, како би се у олтарском простору могло кретати.²

Разнолик је облик ових преломљених олтарских испуста. Почиње од двостраног прелома, па се затим број страна повећава, стварајући полигоналну апсиду, која најзад прелази у круг. Већ смо уочили сличност ових основа са некадашњим вучедолским. Извршићемо и једно друго поређење са малим каменим црквама сличне основе и величине, какве видимо на пример,

у манастирима Студеници и Жичи, у непосредној близини главних цркава. То су црквице св. Николе, св. Јована Претече и св. Петра и Павла. Олтарска апсида код ових капела у основи је полукружна, као и код цркава брвнара, али им се пречник не поклапа са ширином брода. Ужи је, а то није случај код дрвених цркава, изузев код наведене цркве у Радијевићима, чија се апсида разликује већ по томе што је саграђена од камена.

Друга врста продужења храма — овога пута у супротном, западном правцу — испољава се или стварањем треће, затворене просторије — *припрате* (*паперте, женске цркве*), или стварањем отворене просторије, *трема*. У крајњем степену развоја, грађевина добија четири, па и пет одељења, јер се над припратом издиже простор за хор, а испред ње се појављује трем. Ове нове површине настаје на два начина: или је извршена доградња, то јест додат наставак на првобитну грађевину (случај у Кућанима, где је црквица стекла предворје), или је припрата саграђена истовремено, тако да је преградама одељена од средишног дела храма (Вранић). У првом случају, припрата је највећим делом потпуно издвојена ранијим спољним зидом и повезана са главном црквом једино вратима чије је крило у већини случајева уклоњено. У другом случају, ова

31. Шеме карактеристичних основа цркава без трема и са тремом — Plans schématiques d'églises sans portique et avec portique.

два простора у јакој су мери сједињена, јер их једино раздваја отворена преграда с ниском оградом, која може бити и одстрањена. Тада остају само два потпорна ступца или чак ни њих нема (Смедеревска Паланка, Селевац).

Да би се простор још више повећао, а грађевина добила прикладнији облик, припрата се дели по висини у два спрата. Горе се ствара галерија на којој је смештен хор. Стрме степенице полазе или из саме припрате (Покајница) или још из трема (Дуб), тако да је и површина над тремом искоришћена. То су најразвијенији типови цркава, својствени за раздобље из времена кнеза Милоша.

Што се пак тиче трмова, њих не виђамо на најстаријим сачуваним примерцима цркава брвнара. У намери да се стреха са западне стране што више продужи и њоме заштите од сунца или невремена они који нису ушли у храм, у прелазној фази само су постављена два дрвена подупирача која имају улогу да

прихвате овакав кров. То је случај са црквом у Љутовници.

Прави трем јавља се у свом најпростијем облику на цркви у Глоговици. Неограђен је, а кров му подупиру три ступца, од којих је средњи постављен према вратима. И на капели у Сепцима постоје три ступца, али су лепше обрађени и спојени оградом. Прилаз је постављен са стране, а улазна врата такође. Сличних трмова правоугаоног облика, али са парним бројем стубаца и улазом по средини виђамо углавном у источној Србији (Поповица, Трњани, Брестовац) и у Поморављу (Лозовик), где се јавља и зидани трем (Крњево). Ређа је таква појава у Шумадији (Брезна). Сви су ови трмови прилично плитки и наличе на трмове сеоских кућа⁴ (сл. 29, 58).

Другу врсту трмова сачињавају они који имају многоугаони облик — слично облику олтарске апсиде са супротне стране — са парним бројем стубаца у преломима зидова. Један од најстаријих

познатих трмова ове врсте налази се у Миличиници. Неограђен је. И код оваквих трмова улаз је по средини. У каснијем развоју имају ограду између стубаца, са вратницама или без њих. Дубина им је нешто већа (на цркви у Дубу износи читавих шест метара). Ширина одговара ширини брода, односно ширини целе грађевине. Сви су ови трмови издигнути од околног земљишта и у односу на прву врсту трмова више делују као затворене просторије, иако су им горње половине међустубних површина отворене (Рача Крагујевачка). Има случајева да је трем претваран у припрату, ради повећања унутрашњег простора. У Брзану су биле сасечене талпе са западног зида, те је трем зазидан⁵ (сл. 29, 40).

Особиту појаву примећујемо на основама дрвених цркава у источној Србији. Једино се код њих јављају бочне апсиде у певницама, у средишњем делу цркве близу олтара. Ови правоугаони испади скромних размера у маси делују накалемљено и нису органски везани за грађевину, али ипак наглашавају крст у основи. Такве облике захтевала је функција певница (Брестовац, Поповица, Трњане); Осим овога, у Трњану је олтарска апсида сужена у односу на ширину брода и издваја се од њега (сл. 31).⁶

Изгледа да је то утицај мајстора који су више нагињали бондручном и зиданом начину градње, што је опет дозвољавало стварање произвољнијих облика и већу сложеност основа. Међутим, на овај је начин поремећена концепција дрвене грађевине, јер овакви облици не одгрвају једноставном типу брвнара и талпара. Можда су се мајстори инспирисали и њима ближим дрвеним црквама Румуније, па и других даљих североисточних области, којима дрво није сметало да од њега стварају најсложеније облике са најразумљивијим вишебродним основама — облике прикладније зиданим грађевинама.

Још једна изузетна појава јавља се на цркви у Радијевићима, где се поред основе цркве јавља, испод ње, основа подрума. Подрум је повезан са црквом стрмим, једнокраким степеништем, а има и своја улазна врата. Сачињен је као подрум старовлашких кућа „на ћелице” — делимично укопан, преграђен на два дела. По односу својих страна, зграда има прилично незграпну, неуобичајено широку основу (сл. 13).

Ако одстранимо све изузетке, остаје нам код цркава брвнара нешто заједничко, а то је: једноставна, једнобродна, издужена грађевина са суженим, сажетим олтарским простором са источне стране. На западној страни јављају се у каснијим временима издвојени простори за припрату, галерију и трем. Овако сложеније основе израз су бољих економских прилика, насталих углавном за владе кнеза Милоша. Иако су, уопште узев, основе српских цркава брвнара малог пространства, ми их, упоређујући једне са другима, можемо поделити у три групе: 1) *мале* до укупне дужине од 10 метара и површине до 50 m²; 2) *средње* — до дужине од 15 метара и површине до 100 m²; 3) *велике* — чија дужина иде до 20 метара, а површина до приближно 140 квадратних метара.

Темељи

Основна греда — звана *темељац*, *темељача*, *атула* или *подвала* — не лежи непосредно на земљи. Под дрветом је камена подлога. Такав је бар случај код сачуваних цркава брвнара. Темељи могу бити од неправилног комађа камена, ломљеног камена. или облутака, само наслаганих „у суво” једни на друге, на самој површини земље, колико да је изравнају и зидове донекле издигну. Ово је примитивнији начин фундирања, при чему грађевина није чврсто везана за тле на коме је постављена. Она се, на тај начин, лакше може премештати.

Други начин фундирања заснован је на ископаним темељима, који, иако нису дубоки, озидани су у песку и кречу, такође од неправилног камена. Понекад је то читав зидић, нарочито када је низбрдно земљиште. Ако је оно исувише стрмо, темељи се изводе степенасто, како то захтева терен. Дебљина темељних зидова креће се између 45 и 70 cm, а њихове видљиве површине прекривене су слојем малтера и прекречене, или су слободне, са спојницама које су у већини случајева јаче замазане, те пре „дерсоване” него „фуговане”, како то мајстори кажу. Има случајева да су прекр малтерских спојница „фуге” вештачки издубљене помоћу гвоздене шипке. Висина ових зидова се изједначаје са подом у цркви (у којем се случају врши засипање и изравнање подлоге за патос) или

темељи остају издигнути, па према томе видљиви и са унутрашње стране (када образују читав банак на којем се може седети). То је случај када су зидови широки и када је преко њих постављен двојни прстен темељних греда, као у Селевцу на пример. Помињан је и један изузетан случај, у Радијевићима, где су испод цркве изграђени прави подрумски зидови."

Из наведених описа видимо да је готово свака црква брвнара полагана на камене темеље, негде мање а негде веће, сачињене од једноставно сложеног камења или од зида. То је свакако чињено из разлога да зидови буду сувљи и отпорнији, способнији да одрже овакву иначе слабу грађевину.⁸

Зидови

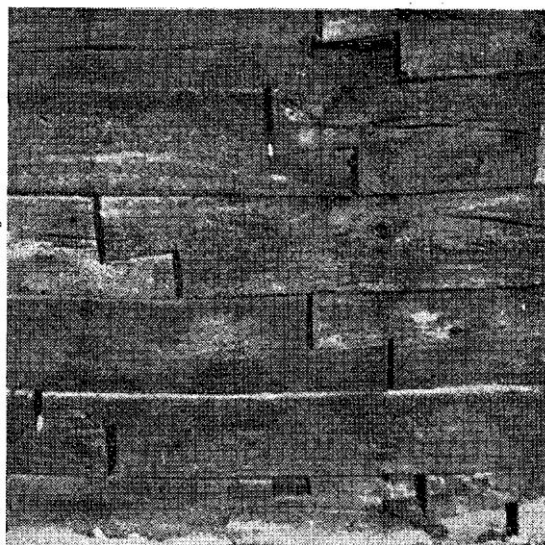
Према Стржиговском, могли бисмо дрвене цркве поделити у три конструктивне групе. Првој групи припадале би цркве северне Европе, чији су зидови састављени од вертикално поређаних стубаца. Другу групу сачињавале би цркве код којих се цела конструкција ослања на један или више стубаца који су у виду катарки на бродовима (јарбола) постављени у унутрашњости грађевине. Трећа група била би својствена западној Европи; то је „канатна градња" са хоризонтално поређаним брвнима и талпама. Тип српских цркава брвнара припадао би овој трећој врсти.⁹

Посматрајући пак конструкцију зидова код цркава брвнара у Србији, могли бисмо за њих дати и једну другу поделу. Првој врсти припадале би цркве чији се зидови састоје од хоризонтално сложених и на угловима спојених брвана или талпи, без вертикалних стубаца на угловима, што је својствено брвнарама. Ступци се могу јављати само уз отворе за врата и по један на бочним, подужним зидовима ради укрућења (Таково, Љутовница, Смедеревска Паланка и др.). Код мањих основа, величина им је изједначена са дужином употребљеног дрвета (сл. 32, 34, 35).

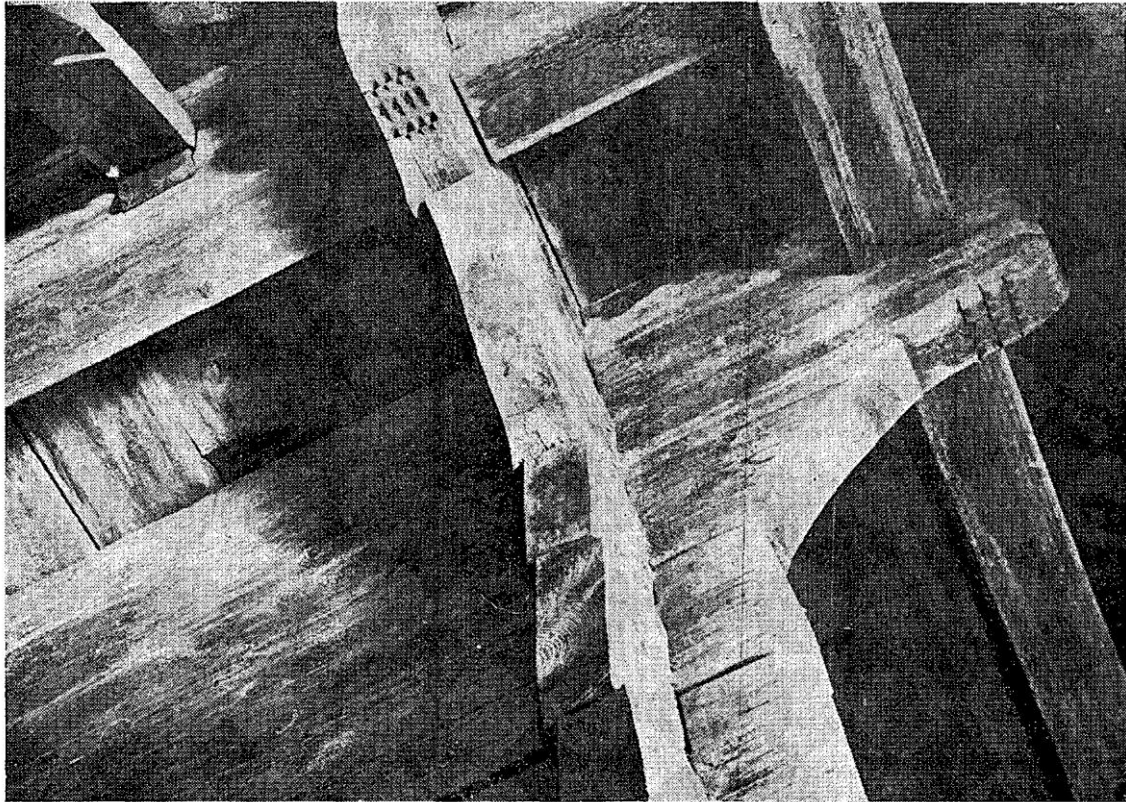
Другој врсти припадале би цркве у чијим зидовима постоји већи број вертикалних стубаца. Ступци су обичко у угловима са западне стране, а на бочним зидовима распоређени су на извесним одстојањима ради бољег укрућења конструкције. На овај начин склопљен је

32. Покајница: Угаона веза »на ластин реп« без препуста — »Pokajnica«: Emboîtement angulaire en »pennes d'hirondelle«, sans saillies.

33. Врба: Наставак талпи у луку апсиде — »Vrba« : Jointure des madriers dans la courbe de l'abside.

34. Доња Јабланица: Угаона веза са укрштеним препустима и горњим испустима који држе венчаницу — »Donja Jablanica«: Emboîtement angulaire à sallies entrecroisées et projectures qui soutiennent la charpente du toit.

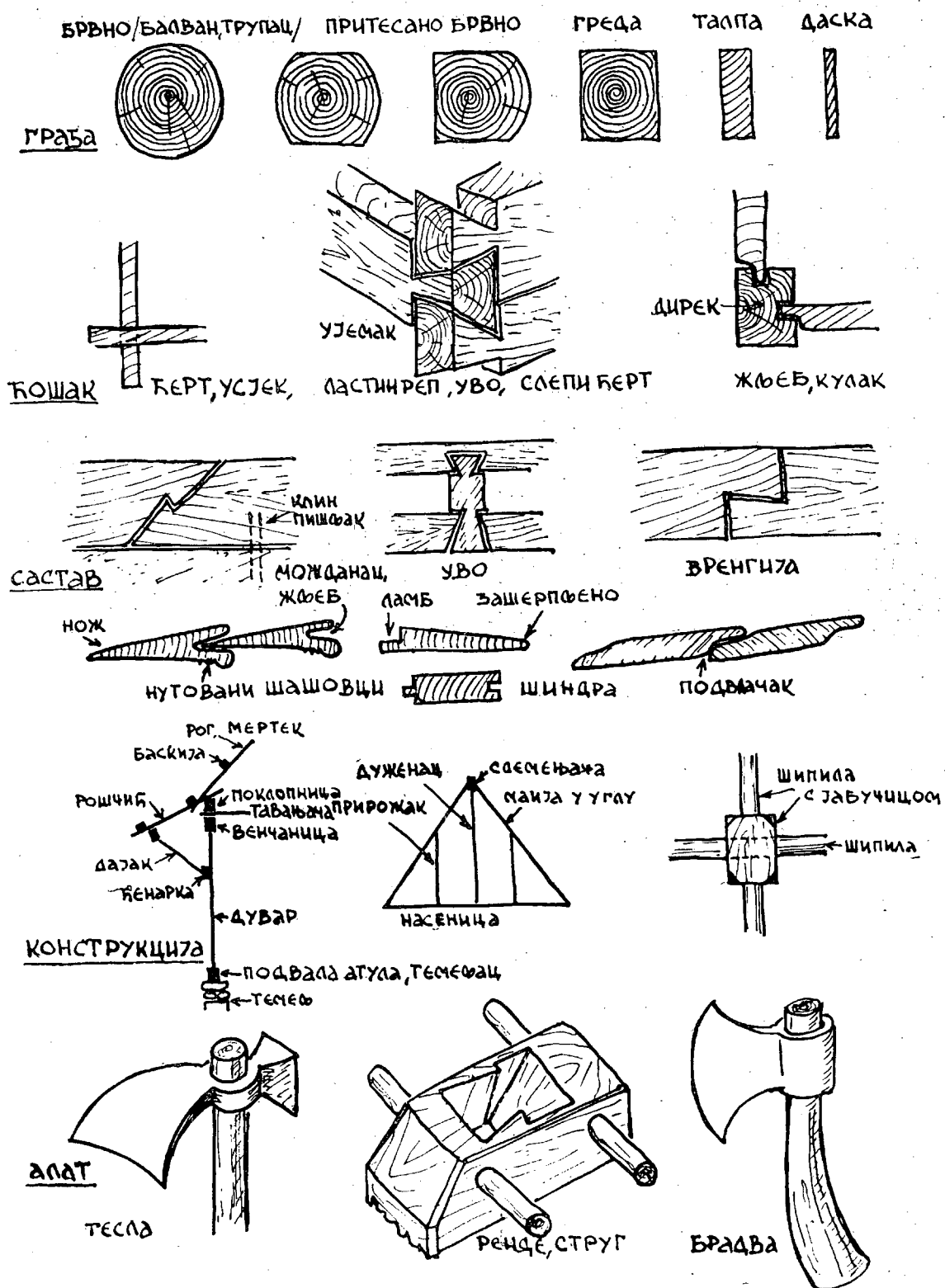
највећи број зидова цркава брвнара у Србији (Дуб, Прањани, Павловац и др.). На цркви у Брестовцу постављени су вертикални ступци и у свим преломима олтарске апсиде (сл. 35).

Трећој врсти припададе би оне цркве код којих су вертикална укрућења појачана косницима са унутрашње или спољне стране зидова, стварајући на тај начин статички одређене троугле — у овом случају још чвршће зидове (Севојно, Покајница, Вранић).

Поред оваквих уобичајених начина уграђивања брвана, греда и талпи у зидове цркава, постоји, колико нам је познато, усамљени пример цркве у Мрсаћу. Преко бондручног костура од подужних, попречних и косо склопљених греда, наместо устаљене бондручне испуне приковане су даске ужљебљене као шаповци.¹⁰ Ово не можемо сматрати као типски пример већ као издвојен, познији пример из времена када је већ теже било доћи до дрвене грађе, па су брвна и талпе замењене даскама. На сличан начин дограђен је трем на Вољавчи.

Случај зидова цркве у Цветкама такође представља изузетак, јер је у питању прерада из каснијег времена (крај XIX века). Овде је удвостручена висина зидова додавањем нових редова талпи, које су морале бити појачане вертикалним ступцима са спољне и унутрашње стране. Приликом прераде крова ради замене шиндре ћерамидом, морао му се смањити нагиб. У овом случају, нов нагиб постигнут је издизањем стрехе.

Димензије талпи које се употребљавају за зидове нису устаљене. Нарочито им је различита висина. Она варира од 15 до 50 см. на једном истом објекту. То, међутим, није случај са дебљином. Мада и она варира између 5 и 1 см, на одређеном споменику је мање-више устаљена. Исто је тако различита и њихова дужина — од непуног метра, па до преко 8 метара, што зависи од облика и величине грађевине, преломних површина и распореда вертикалних стубаца између којих се полаже грађа одређене дужине. Дужине доњих и горњих греда — *темељњача* и *венчаница* — могу бити још и веће.¹¹ Талпе су насатично нанизане једна на другу, а додирне површине

35. Пресек грађе; угаоне везе и састави; облик шиндре; шема конструкције зидова и крова; тесарски алат и њихови називи — Sections transversales de bois différemment façonnés; emboîtements angulaires; jointures; formes de bardeaux; charpente murale; construction du toit; outillage; (avec vocabulaire correspondant).

(дебљина) каткада су издубљене, стварајући на тај начин двојни олука, који се приликом грађења залива сточном балегом, ради бољег приањања (што је уобичајена појава и код кућа саграђених од дрвета).

Талпе су „престављене (спојене) на унизу“ у ступце или *диреке* са вертикалним *кулацима* (жљебовима). Ова техника спајања подоштрених ужих страна талпи помоћу жљебова назива се „кулачење“. Иначе, уобичајени начин угаоних везивања, својствен за брвна, јесте спајање „усеком или ћертом“, „на ластин реп“ или „на уво“, с краћим или дужим укрштеним препустима, или уопште без препуста на *ћошковица*, за што постоји израз „слепи ћег“ (сл. 32, 33, 34).

Дувари леже на доњој, јачој греди — *темељцу* (подвали, *атули*). Ова греда може бити и двојна. То је случај када су темељи шири, у облику банка. Ове две греде леже на одстојању једна од друге и спојене су чешћим везама „на уво“ — попречним гредицама, усеченим у облику крста, или „са ушицама“ — стварајући чврсти спој са каменом подлогом. Над зидовима одозго положена је *венчаница*, исто тако јача и двојна, с том разликом што су овде венчанице и њена *поклопница* непосредно једна над другом, спојене са доњим гредама, односно талпама, клиновима. Овај начин везивања греда познат је у народу под именом „на можданац“ (сл. 35).¹²

У случајевима када површине дрвених *дувара* није премазане катраном или нису са унутрашње стране прекречене, дешава се, на доста места, да се преко дрвета набаца слој лепа и затим прекречи као прави зид. Да би се овај леп, најчешће начињен од блата и плевe (*чокмалтер*, *мелез*) или само од песка и креча (*малтер*), што чвршће везао за дрво, површине дрвета сатесане су помоћу *тесле*.¹³ Преко многих дрвених зидова накнадно је ударен леп у циљу боље топлотне заштите и да би се успорило трулење. И том су приликом морале да се орапаве површине дрвета, тим пре што су на црквама које су првобитно биле непокривене, површине биле боље обрађене, тако да су ови накнадни засеци у *љуспе* (*ивер*) у знатној мери оштетили дрво. У појединим случајевима леп није постављен са обе стране зида већ само са спољне или унутрашње. У последње време, утврђено је да се леп са зидова готово свуда поткорушио и да је отпао у

знатној мери, кад год је долазило до закишњавања са крова (сл. 69, 73).

Понекад, приликом потпуног уклањања лепа, откривени су и многи бојени и резани орнаменти или глатко обрађене површине дрвета, што доказује да су ове површине првобитно спремале да остану откривене.¹⁴ Има примера да се том приликом занемаривала дрвена структура зида. Профилација на малтеру стварала се независно од дрвета које се налази испод њега онако како би захтевали облици једне зидане грађевине тога времена. Као најизразитији пример наводимо цркву брвнара у Крњеву, на чијој су малтерисаној фасади, поред изведених пиластера, моделоване и „слепе“ аркадице у виду фриза. Не смео заборавити ни пример из Јарменоваца. Ту су са обе стране талпи, преко прикуцаних летава, омалтерисане површине. Споља је шаблоном изведен венац по класичном узор, а над западним вратима видимо читав тимпанон (сл. 58).

Све што је овде речено о зидовима цркава брвнара јесте општа карактеристика дрвног неимарства у Србији. Наведене конструкције и употребљени материјал својствени су свакој грађевини од дрвета. За ове цркве специфичан је облик који стварају зидови и обрада појединих њихових делова.

Кров

Оно што је свакако још на први поглед најкарактеристичније код цркава брвнара у Србији јесте високи и стрми кров прекривен шиндром. Међутим, ако боље загледамо кровове већег броја цркава ове врсте, приметимо и друге њихове облике, а с тим у вези и друге врсте прекривача. Углавном, можемо дати две врсте кровова. Првој групи припадали би поменути високи и стрми кровови, а другој ниски кровови блага нагиба. Кровна конструкција и једних и других је дрвена.

1. Прекривачи

Код прве групе кров је прекривен дрветом; код друге је од камених плоча или од ћерамиде. Уосталом, то је и потпуно логично, јер је нагиб крова условљен врстом прекривача, и обрнуто. Стога се често дешава да се приликом замене шиндре ћерамидом мења односно пре-

краја цео кров, јер му се мора смањити нагиб. Ово не значи да је на свим црквама на којима данас видимо низак кров првобитно морао бити висок. На извесном броју објеката по свој прилици је од прве грађен низак кров. Сматрамо да је на најстаријој сачуваној цркви брвнари, у Гораждевцу, кров од увек био низак, веома плитак, прекривен каменим плочама — шкриљцем неправилна облика, као на крововима многих старих кула у Метохији. Па и за цркве у тимочком крају имамо пуно разлога да верујемо да су од почетка имале кровове благих нагиба, прекривене ћерамидом (Глоговица, Трњане и др.) (сл. 9, 37, 69).

У централним, а нарочито у западним крајевима Србије, где је шуме било у изобиљу, где су брвнаре и талпаре представљале најчешће врсте кућа, кровови на црквама брвнарама били су у већини случајева стрми, прекривени дрветом — шиндром или клисом. У Поморављу и источној Србији има помена да су кровови црква прекривани сламом, трском, рогозом или шеваром (Кобишница, Мокрање, Неготин, Брусник, Четереже). За владе кнеза Милоша ретко је која црква у Шумадији покривана на овакав начин. Сачуван је докуменат из 1821. године, из кога се види како кнез није више дозвољавао сламни кров ни на обичним зградама, плашећи се пожара.¹⁵

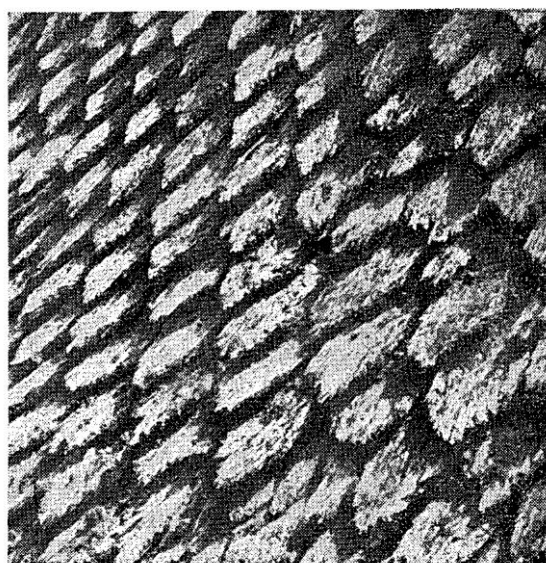

36. Рача Крагујевачка: Кровни покривач од крупне шиндре — »Rača Kragujevačka«: Toiture en grosses échandoles.

37. Гораждевац: Кровни покривач од камених плоча — »Goraždevac«: Toiture dallée.

Шиндра је тежак кровни покривач, нарочито ако је од храстовине, што је већином случај. Нешто је лакша борова или јелова шиндра. Црни бор је у употреби на Златибору, на Златару, на Лиму и у Санџаку (Доња Јабланица, Доброселица). Дебљина храстове шиндре креће се од 5 до 10 cm, док су борова и јелова шиндра тање. Дужина даске креће се од 70 до 100 cm. На једном крову већином су устаљене димензије — најчешће 8/100 cm. Па и овде је први ред при слемени покаткада краћи, што зависи од укупне висине крова. На угловима и

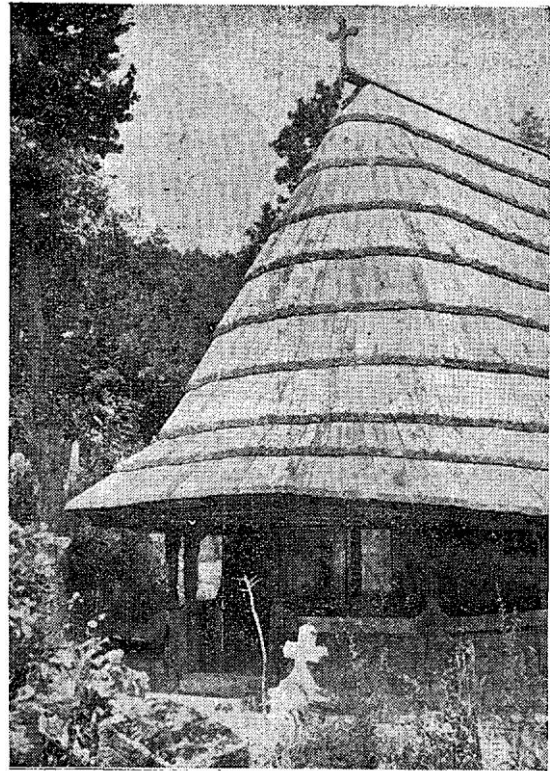

38. Дуб: Кровни покривач рд ситног клиса — »Dub«: Toiture en bardeaux fins (en forme de languettes).

кривинама шиндра је кројена на лицу места. У сваком случају доње ивице шиндре увек су изравнате „под конац“. Ширина појединих дасака није устаљена. Она се најчешће креће од 15 до 25 cm, што зависи од ширине дрвета (сл. 28, 40).

За шиндру је употребљавана цепана грађа. Пресек јој може бити двојак. Или је шиндра једне дебљине, при чему се цепа из облика у паралелним слојевима, те може бити прилично широка (на Златибору је зову *такта*), или јој је пресек троугластклинаст и цепа се у кришке из четвртина, помоћу клина. Код цркава брвнара у Србији био је уобичајен и један и други начин обраде. И данас у шумским пределима, где се на појединим, веома ретким местима сачувао тип кућа брвнара, шиндра се обрађује на сличан начин.¹⁶

Шиндра се не ређа једноставно — једна поред друге и једна више друге. Шиндра шиндру преклапа и по ширини и по висини. По висини редови преклапају једни друге бар за 20 cm. Шиндра се мало тањи на крајевима, доњи део са доње стране а горњи са горње, да преклопи не би били и сувише дебели. До-

40. Рача Крагујевачка: Западна страна цркве. — »Rača Kragujevačka«: Eglise; partie occidentale.

39. Дуб: Западна страна крова над тремом — »Dub«: Partie occidentale de la toiture surplombant le portique.

ња се ивица косо засеца, да би се вода лакше сливала. По ширини није уобичајено овакво једноставно преклапање. Тањи део налаже на одговарајући засечени жљоб или улази у жљоб усечен у шири део шиндре. „Зашерпљена“ — стањена шиндра са ламбом ређана је просто као *подвлачак*, док се за жљобљење стране ножа у сам жљоб данас употребљава реч немачког порекла — „нутовање“. Жљбови имају само неколико сантиметара дубине, највише 5 cm преклопа (сл. 35, 36).

Шиндра може бити знатно мања и лакша. У Лозовику такође има усечен жљоб, али је цела шиндра дугачка свега 30 cm, широка 7–10 cm, а дебела просечно око 1 cm — код жљеба дебља, а код крајева тања — тако да је још ситнија од пашоваца, код којих постоји слична веза по ширини. Ово је новији кровни покривач (сл. 41).

Други начин ситног и лаког покривања јесте помоћу *клица*. То су даштице устаљеног облика и величине, дебљине око 2,5 cm, без икаквих жљбова. Величина им је око 15–20/70 cm, (Таково, Љутовница). Облик клица сличан је облику обичног црепа са доњом, ужом

„уклишеном“ (заобљеном или ушиљеном) страном. Клис се ређа на исти начин као и цреп, без бочних преклопа. По висини се редови преклапају, померени за пола ширине (сл. 29,38, 39).

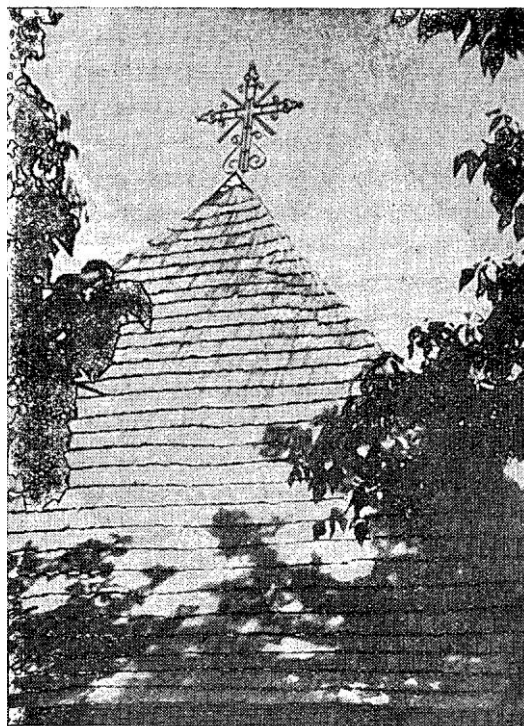
Поред ових основних облика и материјала за кровне прекриваче, на појединим црквама брвнарама наилазимо данас на кровове који су и на други начин покривени. Употребљен је обичан или „фалцован“ цреп и лим — индустријски производи новијег времена. Они представљају доцнију фазу у животу ових цркава, фазу њихових неестетских обнова из друге половине XIX и прве половине XX века.

Ова је фаза имала две варијанте. Прва је ипак боља, јер се оштећена, „прозукла“ шиндра превлачи црепом или лимом само ради заштите, а стара грађа и облик крова остају првобитни. Такав је случај у Доброселици. Испод новог црепа сачувана је стара шиндра. У Доњој Оровици је стари кров иресвучен и заштићен лименим плочама. По другој варијанти потпуно је одбачен првобитни кровни прекривач и замењен црепом или лимом, при чему је сачувана само велика стрмина крова, као у Царини или у Селевцу на пример, или се чак цела конструкција мења, спушта, ако је употребљен цреп, као што је урађено у Вранићу (сл. 20, 70).

Чудна је преправка крова извршена у Цветкама. Сачувана је основна стрма конструкција, али је преко ње надвишен нов кров блажег нагиба, полазећи из истог темена. Поред измене облика крова, ово је проузроковало и измену висине зидова, па према томе и целокупне масе. Најнесрећнији случај измене крова извршен је у Даросави, где су новодобијени облици лименог крова потпуно изобличили и тиме упропастили иначе веома складне пропорције цркве.

2. Конструкција

Конструкција сваког оваквог крова ствара један равнокраки троугао, чији однос ширине основице према висини варира од 1:0,26 (за камене плоче и ћерамиду) до 1:0,86 (за шиндру и клис). Овај троугао образује *тавањача* као основица и *рогови* (маије) као краци. То сачињава у исто време и основне *везаче*, чије растојање може износити и преко 6 метара. У олтарској прегради увек је

41: Лозовик: Кровни покривач од новије ситне шиндре — »Lozovik«: Toiture en fines échandoles, d'époque plus récente.

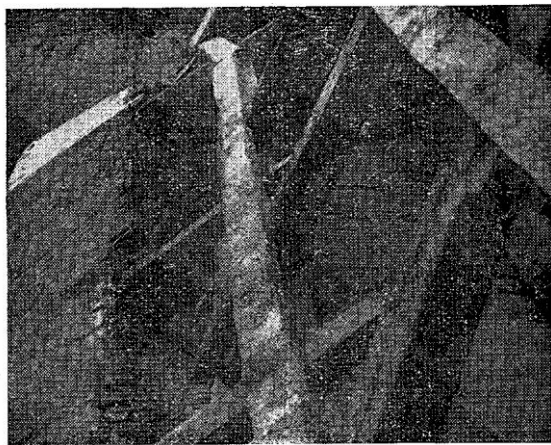
смештен један везач у виду *вешаљке* или *распињаче* више олтарских двери. Други се везач обично јавља у предњем делу грађевине. Он се налази или у равни западног зида, уколико је испред њега трем, или више преграде која издваја припрату од цркве, односно испод оgrade хора или спуштеног предњег дела свода. У случају да је основа још више издужена, убацују се још један или два везача чије тавањаче остају видљиве у унутрашњости простора.

У подужном правцу везачи су у слемenu повезани *слемењачом*, док су им доња два бочна угла спојена *венчаницом* са *поклопнициом*. На ове подужне греде налажу сви остали *рогови* — *маије* или *мертеци* — у размаку мањем од једног метра. У случају да је по ужој страни кров заобљеног облика, доња одстојања рогова остају иста, док се при врху стичу у једној тачки. Тамо, пак, где нема заобљења, већ је ужа страна троугласто закошена као код обичних, тространих или четвоространих кровова, средишњи рог *дуженац* нормалне је дужине, а бочни се *прирошци* скраћују према положају који заузимају. Код оваквих кровова утаоне маије имају два нарочито издубљена жљеба по целој дужини, управно

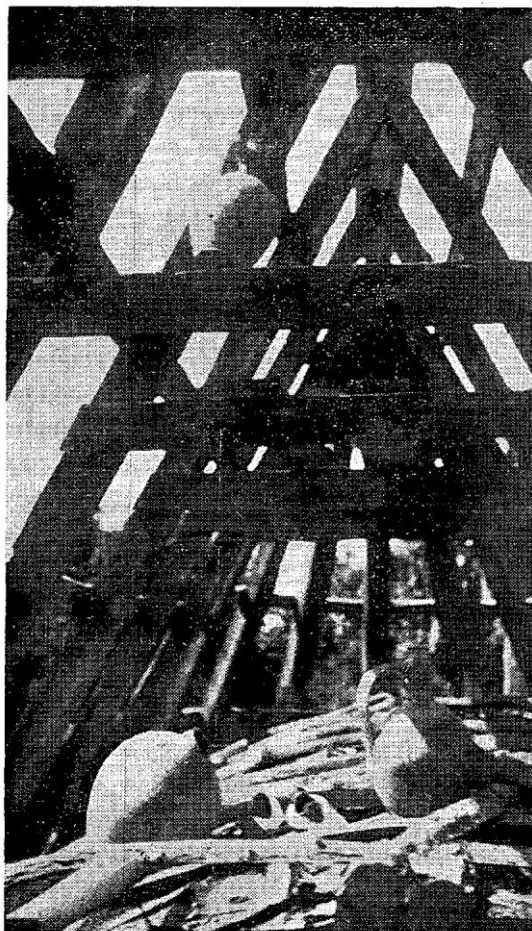
постављена један према другом. У те жљебове увлаче се крајње шиндре, али се претходно сатешу према положају угаоних маија. Њихова основна греда — *насеница* — у овом случају се подудара са поклопницом односно венчаницом (сл. 34, 35, 42, 73).

Према врсти и величини кровног прекривача распоређене су *баскије* — летве КО је се у хоризонталним редовима прикивају и спајају преко рогова. На њих се учвршћује шиндра или клис, те се према дужини прекривача распоређују одстојања летава. Код ниских кровова прекривених ћерамидом, па и код прекривених каменом, наместо летава полажу се окрајци од дасака или једноставнији шашовци, а преко њих се ређају ћерамиде или плоче. Код камених кровова гушћи је размак рогова (сл. 43).

Као што смо се уверили, целокупни облик крова није код свих цркава једнак. У сваком случају прекрива издужену основу, али му уже стране могу бити завршене на различите начине. Оне су или заобљене и полукружне, првенствено тамо где су основе испод њих кружне или вишеугаоне, или су заобљене само са стране олтара, док су са предње стране равно закошене, стварајући на тај начин врсту троводног крова. Изузетно, супротна — источна страна крова закошена је и ствара четвороводни кров, ако олтарски простор није обликован у виду полукружне или вишеугаоне апсиде. Има, међутим, случајева да округлина у овом делу крова није ни изведена, већ се и ту јављају преломи слично онима у зидовима испод крова (Селевац). Још

42. Павловац: Конструкција прелома стрехе — »Pavlovac«: Inclinaison du plan du toit sûr le plan du »larmier en auvent«.

43. Брзан: Откривена конструкција крова са »акустичним тестијама« — »Brzan«: Charpente du toit; »Cruches acoustiques«.

Једноставнији случај решења чеоних делова крова јесте *калкан* у виду троугла са западне и источне стране, који образује на тај начин најједноставнији *двоводни* кров. Оваких случајева има на црквама брвнарама прекривених ћерамидом (Глоговица, Чукојевац и др.) (сл. 28, 29, 39, 40, 69, 73).

Стреха може да се наставља у истој косини крова, не стварајући никакве преломе. Такве су стрехе мање и скромније, са роговима чији крајеви једноставно прелазе *венчаницу* или *насеницу*. То је најчешћи случај код кровова прекривених ћерамидом или црепом. Много су лепше и веће оне избачене стрехе које се од венчаница настављају на рогове, блажујући стрмину крова. Постигу се повијени облици и гибак изглед крова. Стреха је нешто скромнија ако се рогови једноставно настављају закошеним рончићима који се прикивају одозго. Најлепше су оне стрехе чији су наставци

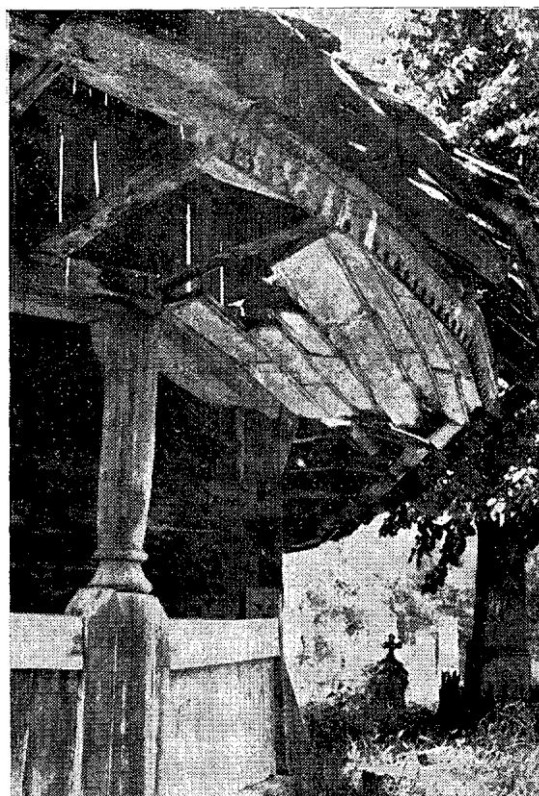
рогова дужи и услед тога подупрти косницима, тако да стреха може достићи ширину до 1,5 m (Брзан, Павловац, Рача Крагујевачка) (сл. 42, 44).

Ако сви *рошчићи* остају видљиви, декоришу се површинским урезима са видљивих страна и профилима на крајевима (Покајница). Рошчићи су ослоњени на подужне *ћенарке*, које подупиру гредице зване *дајаци*. Ако је стреха одоздо опшивена шашовцима, они су поред својих уобичајених профила често декорисани бојеном орнаментиком (Рача Крагујевачка). То се зове „потков стрехе”. Код цркава брвнара које имају бочне певнице видне на фасади, кровна стреха их наткриљује. Она на тим местима може бити нешто јаче испуштена (Поповица, Брестовац) или певнице имају посебне кровиће (Трњани), услед чега су у оба случаја ниже (сл. 35, 44).

3. Таванице

Изнутра, кровна конструкција није са доње стране затворена у равни доњих греда везача, те на тај начин не ствара равну таваницу. Конструисан је у кровном простору нарочити дрвени скелет који прихвата заобљену дрвену таваницу начињену од шашоваца. Таваница има облик омотача полуоблице, који може бити дубљи или плићи. Нешто је повучена од бочних зидова, тако да јој је распон увек мањи од ширине брода бар за дебљину греде или највише 1,20 m са обе стране. Овај облик нема у конструктивном погледу ничег заједничког са сводом који би по својој функцији требало бар себе да носи. И поред све лакоће, дашчасти свод то није у стању да поднесе, већ је прикован о скелет, који је ради свода и постављен. Из тих се разлога оваква облина и зове лажни свод" са својом „коритастом таваницом" (сл. 45, 46).

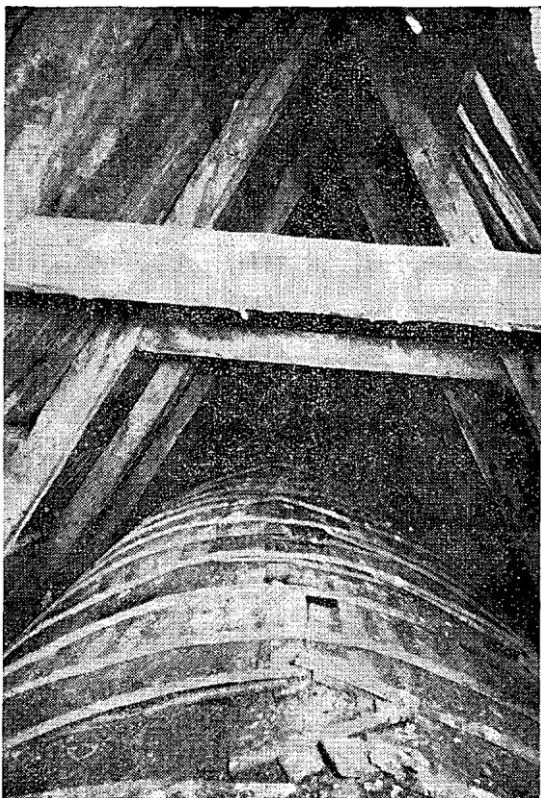
Облина таванице изражена је и над олтарским простором и затвара га у свом источном делу. Овакав облик одговарао би конхи над апсидом код зиданих храмова. Супротна, западна страна најчешће је равна, вертикално одсечена и затворена, и оцртава контуру лука — полукруга свода. Код већих грађевина остављен је у овом делу простор за хор (Покајница). Над улазом, припратом и тремом — уколико постоје — таваница је нижа и равна. такође прекривена ша-

44. Рача Крагујевачка: Стреха у делу трема — »Rača Krugujevačka«: Auvent arrondi au dessus du portique.

шовцима. Човек је лако може дохватити руком. На тај се начин добија лепши утисак приликом приступања централном делу храма. Овде високо заобљена таваница, чије теме задире високо у кров, користи његову шупљину све до тавањаче која спаја рогове везача.

На више места се помињу *шашовци*. То је одомаћени назив за цепане даске профила сличног као код шиндре цепане на кришке. Шашовци се на сличан начин припремају. Тањи су, па према томе и лакши. Мање су ширине (око 15 cm), са жљебом у који се супротна, ужа страна звана *нож* увлачи свега 1—2 cm. То су „нутовани шашовци”. Дужина им није уједначена као код шиндре већ је произвољна, што зависи од употребљеног комада дрвета, па може износити и више метара. За разлику од шиндре која се у хоризонталним слојевима ређа увек у правцу кровне косине, шашовци се хоризонтално нижу једни на друге по луку свода, а где је то потребно, једноставно се настављају додавањем друге даске. Важно је да у једном истом реду ширина даске буде устаљена,

45. Рача Крагујевачка: Спољна страна »коритастог свода« — »Rača Krugujevačka«: Voûte en bardeaux, partie extérieure.

46. Рача Крагујевачка: Унутрашња страна »коритастог свода« — »Rača Krugujevačka«: Voûte en bardeaux, partie intérieure.

како би видљиви, заобљени и удубљени део жљеба био у истој равни и могао образовати континуалну траку. Оваквим шашовцима опшива се и стреха, што такође представља таваницу своје врсте (сл. 35, 44).

Покаткада, приликом простије израде, могу се прикивати и обичне даске.

У том случају се преко састава постављају летвице зване *шишићи*. Ови профилисани елементи не морају подражавати шашовце. Унакрсно, зракасто или цикцак постављени, шишићи украшавају равне таванице. Сви ови профили често су истакнути црвеном или другом бојом. И шашовци и даске са шишићима постављају се у унутрашњости цркве или споља, на њеним заклоњеним површинама. Обично су рађени од буковог дрвета (сл. 66).

Код цркава брвнара у Србији кров је један од њених најкарактеристичнијих делова, уколико је прекривен дрветом, односно шиндром или клисом. Иако се сличан кров јавља и на осталим дрвеним грађевинама, он ретко има ту висину слемена и стрмину површина, преломљене испусте са широким стрехама, као ни заобљења на ужим странама. То цркви брвнари баш и даје главну лепоту, стављајући је испред оних дрвених цркава чији су ниски кровови ирекривени каменом ћерамидом или препом. Но, највећи број ових различитих кровова имају и једну заједничку својственост у унутрашњости храма. То је коритасти лажни свод од шашоваца, што овим грађевинама даје прикладнији облик, сличан облику сводова старих зиданих цркава.

4. Акустика

Изгледа да су се проблемом акустике бавили и градитељи цркава брвнара у Србији. Већи број керамичких бушних судова затечених у крову брзанске цркве, једно бушно дно нађено над сводом цркве у Рачи Крагујевачкој и кружни изрези на коритастој таваници радијевачке цркве говорили би у прилог овој тези, уколико појава ових тестија нема везе само са неким обичајем, а кружне шупљине само са вентилацијом.

Унутрашња шупљина дрвене цркве мале запремине делује у акустичном погледу као резонатор који нарочито истиче дубрке тонове, што неповољно звучи при говору и певању тако да изазива извесно бубњање. Мало одстојање зидова и таванице — дрвених површина које не упијају звук већ га одбијају — узрок је овој звучној појави. Она се још више по-

јачава положајем коритастиг свода који тај простор још више смањује. Поред тога, звук који продире у таванску шупљину не расипа се, већ изазива ново бубњање у још сажетијем простору.

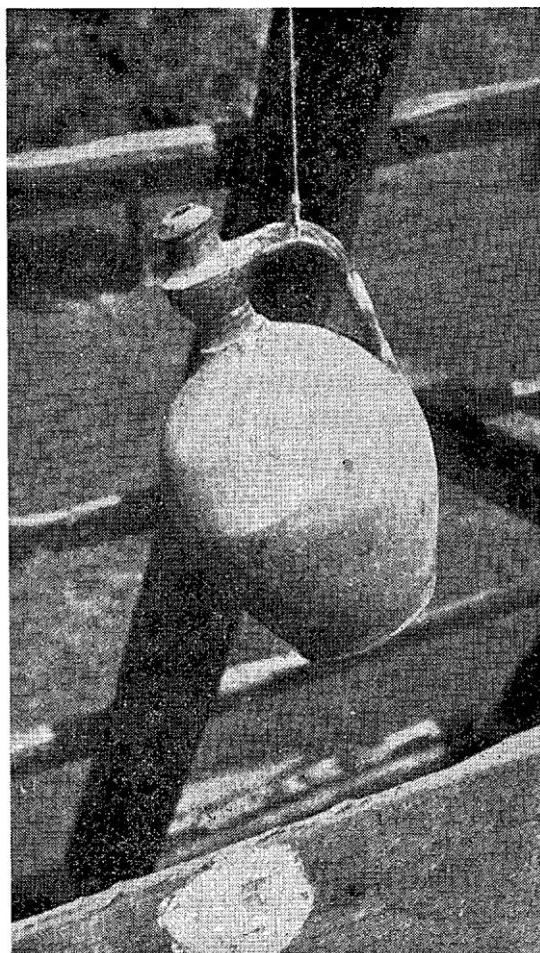
Можда је оваква појава навела извођаче цркава брвнара да употребе извесна пригушујућа средства у виду судова од печене земље, сличних онима који су били у употреби по зиданим средњовековним црквама,¹⁸ џамијама, па и знатно скромнијим и новијим црквама које имају сличан лажни свод¹⁹ или таваницу у виду обичних купа.

Сасвим природно, у Брзану нису могли да се у свод узидају акустични лонци, да се уграде међу шашовце. Тестије су само вешане у таванском простору. Узети су грнчарски судови какви су иначе били у употреби. Дно им је пробушено као у саксија, а врпцом су повезани за слемењачу и средњу распињачу или кљешта, тако да слободно висе и могу вибрирати као звона. Теоријски, оваква средства могу утицати на поправку акустике, то јест на смањење одјека у затвореном простору код грађевина ове врсте.²⁰

За сада је појава „акустичних тестија“ — да их тако назовемо, код цркава брвнара у Србији још увек изузетна појава која не би смела да се усвоји као правило. О томе у народу тешко да ко може нешто да каже. У Брзану нико до сада није знао за ове тестије. Оне су се, уосталом, налазиле у неприступачном простору, те их не памте ни најстарији мештани.²¹ Јасно је да су тестије постављене приликом подизања крова.

То нису тестије специјално обликоване и печене, као што је случај код већ познатих акустичних судова из ранијег времена. Код ових је рупа на дну накнадно бушена после печења, тако да су судови отворени и горе и доле. Тестије су различите величине иако истог типа. Било их је 6—7 комада. Накнадним технолошким испитивањем утврђено је да се у њима раније „није могло држати ништа друго сем воде, јер се није наишло ни на какве трагове киселина или масноћа.“²² Нешто је другачија појава у Радијевићима. Тамо је у таваници изрезан већи број шупљина кружног пресека које свакако служе и за проветравање просторије²³ (сл. 43, 47).

Татомир Вукановић приписује тестије свадбеним обичајима, сумњајући у њихова акустична својства, из разлога

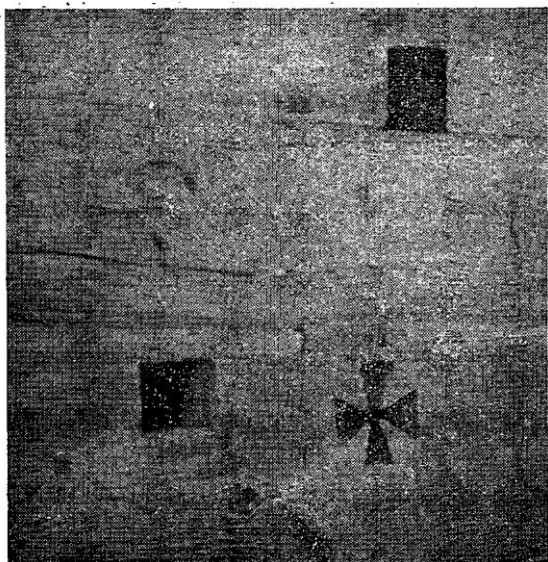
47. Брзан: »Акустична тестија обешена у крову — »Brzan«: »Cruche acoustique«: suspendue à la charpente du toit.

што нису нарочито грађене и пре печења бушене, нити су стављане по неком нарочитом поретку.²⁴ По његовом мишљењу, тестије имају „култни и религијски карактер“.

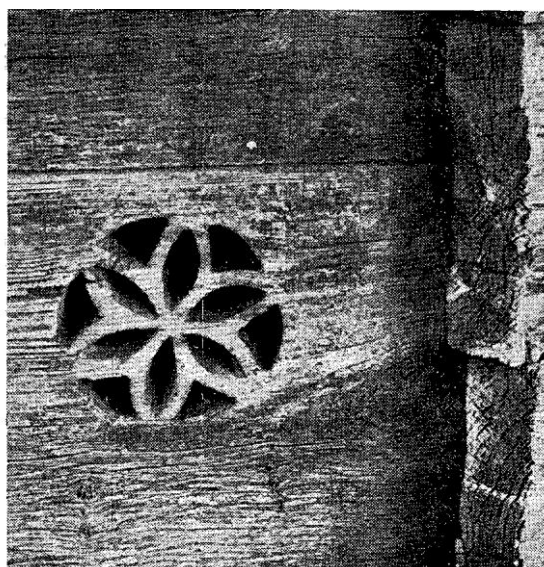
По нашем мишљењу, поменуе тестије и шупљине у таваници поправљају акустику цркава брвнара у Србији, независно од тога да ли су то били свесно постављени акустични лонци и бушене рупе, или су у питању свадбене тестије и отвори за вентилацију.

Прозори

Облик прозорских отвора може бити веома различит. Креће се од најмањих и најпримитивнијих изреза у талпи па до правих прозорских крила која виђамо на зградама за становање или на црквама уопште. Најмањи отвори јесу у исто време и најстарији. Дешава се да једна иста

48. Гораждевац: Изрези најмање врсте — »Goraždevac«: Minuscules ouvertures ménagées dans les madriers.

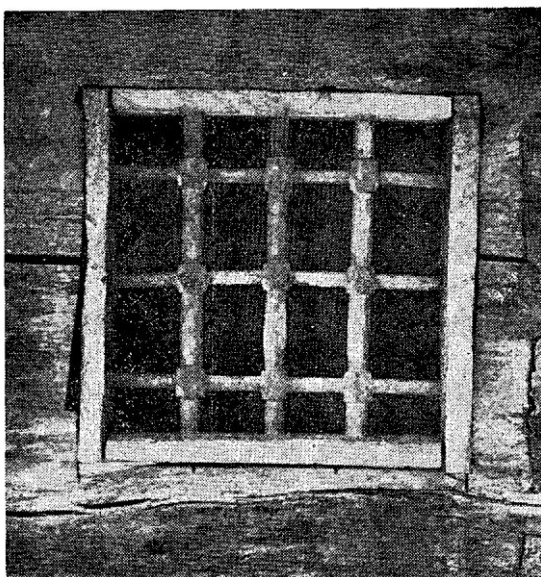
49. Гораждевац: Прозорски изрез у виду розете — »Goraždevac«: Rosace entaillée dans le bois.

црква повећава током времена своје изворе светлости пробијајући веће отворе, који се од обичних вентилационих рупа развијају у нормалне прозоре.

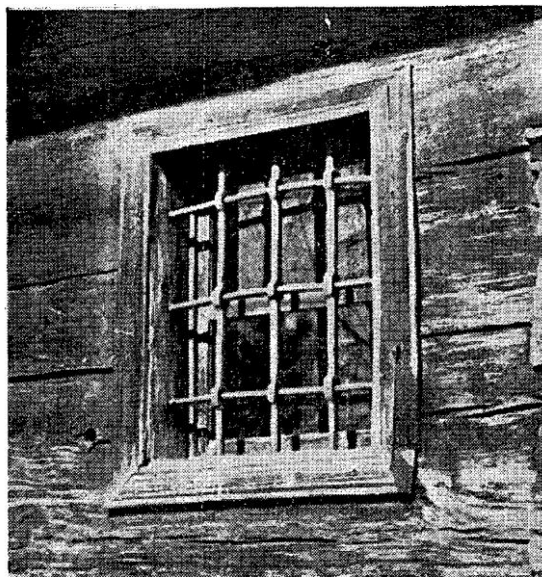
Прозори могу бити онакви какви су уобичајени на стаји, кући или соби. Тада имају обичан, правоугаони облик. Друга врста отвора својствена је црквама. У њиховом наивном облику могу се видети полукруг (Вранић) или различити изрези у облику крста и розета (Гораждевац,

Чукојевац). У Радијевићима се у прозору назире бифора, која подсећа на оне из средњег века (сл. 48, 49).

Код најмањих изреза, покаткада извађених из једне једине талпе, стране достижу једва десетак сантиметара. Висина им је обично мања, а ширина нешто већа. У својој дебљини дрво је најчешће закопено, тако да се упоље шири у облику пушкарнице. Можда су извесни отвори и служили као пушкарнице,

50. Рача Крагујевацка: Прозор са дрвеном решетком — »Rača Kragujevačka«, Fenêtre à barreaux de bois.

51. Смедеревска" Паланка: Прозор са гвозденом решетком — »Smederevska Palanka«: Barreaux de fer.

првенствено за време устанака.²⁵ Овакве *мазгале* има црква у Доњој Оровици. Оне нису биле застакљене, већ су се затварале дрвеним чеповима истог пресека (Царина) или капцима који су се са унутрашње стране навлачиле помоћу *вођица* (Прањани). Има случајева да ни овакав заклон није постојао, већ је рупа остајала отворена (Гораждевац) (сл. 52).

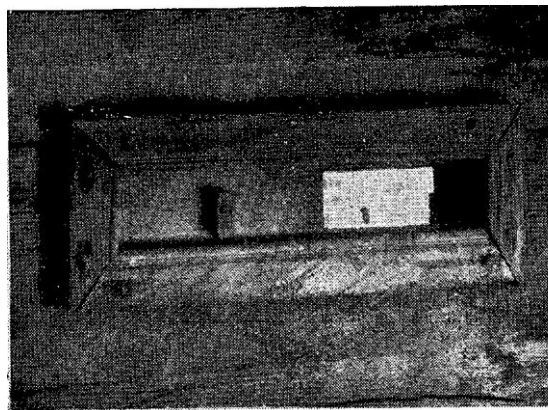
Већи прозорски отвори преграђени су пречагом, крстом или дрвеном решетком, што срећамо и на обичним кућама,²⁰ уколико ове решетки нису од плештег или округлог гвозђа, обрађене на различите начине. Прозор се састоји из дрвеног оквира, који може бити испуњен једним или већим бројем стакала причвршћених жљебом профилисаних летава. Овакви прозорски отвори већином су уоквирени оншивени даскама на којима је урезан танак профил паралелних пруга (сл. 50, 51).

Најмањи отвори сачували су се првенствено у олтарском простору, а прозори мањих димензија у средишњем делу храма, док су највећи прозори новијег датума и уграђени најчешће у бочне зидове припрате. У сваком случају, сва ова окна пружају слабу светлост и увек остављају унутрашњост храма у полутами.²⁷

Као што бива и на брвнарама за становање, у крову се оставља покоја шиндра да се око једне осовине јаче или слабије покреће и отвара (Кућани) или је, пак, стално издигнута стварајући на тај начин неку врсту баци за проветравање и осветљавање кровног простора (Горобиле) (сл. 28).

Врата

Црква брвнара има двоја врата - главна на средини западног зида и споредна на северном зиду, ближе певници, односно ближе олтару. Овакав распоред врата одговара црквеним потребама и правилима обреда. Наравно, тамо где из техничких разлога ово није могло да се спроведе, морало је доћи до извесних одступања. Тако, на пример, капелице најмањих размера имају само једна, западна врата (Сепци), док црква у Радијевићима, којој се услед низбодног терена и не може прићи са запада, има врата на бочним странама — северној и јужној. Са запада је улаз у подрум (сл. 13).

52. Прањани: Прозорски отвор са капком за навлачење — »Pranjani«: Petite fenêtre à coulisse.

Врата су свуда једнокрилна и отварају се према унутрашњем простору. Прилично су ниска, у већини случајева нижа од просечног човековог раста. Уколико је црква старија, утолико су јој и врата мања и нижа. Споредна врата — она са севера — још су мања.²⁸

Врата се много не разликују од оних на брвнарама и талпарама, или бондручарама и плетарама за становање. Крило је правоугаоног облика. Састављено је из најмање двеју, у већини случајева храстових талпи или дасака дебљине 5—7 cm. Са унутрашње стране дрво је спојено помоћу гредица — *кушака*. Извршено је „кушачење врата“, како се то каже. Веза је постигнута „на перо и жљеб“ или „на уво“.

Старији начин отварања врата јесте „на жујцу“.²⁹ Други начин, исто тако једноставан, представљају „врата на багламе“.³⁰ Трећи начин отварања и окивања врата јесте помоћу *шарки* од кованог гвозђа или бакра.³¹ Врата се отварају помоћу *рукутке* начињене од дрвета и *алке* од кованог гвозђа. Могу се закључавати помоћу *кључаре* и *кључанице* — нарочитих направа од дрвета или гвозђа, са зарезима који једни у друге улазе и покрећу резу.

Крило лежи на *довратницама*.³² Ради укрућења, не морају оба довратника да повезују доњу подвалу и горњу венчаницу. Већином код северних врата други довратник иде само до *надвратника*, образујући са доње стране лук, често и полукруг. У таквим случајевима, у горњем делу врата накалемљени су лучни делови, помоћу којих довратници прела-

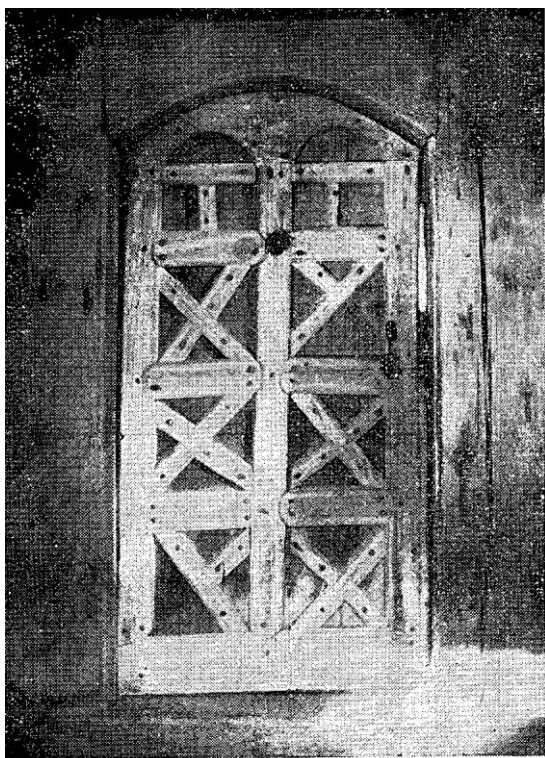
зе у надвратник. Само крило нема облик кривине надвратника. Оно је увек правоугаоно, а са унутрашње стране зида покрива отвор. Међутим, орнаментика крила тако је стилизована да делује кроз затворена врата као да је у питању заобљена површина (сл. 53, 54).

Врата на црквама брвнарама представљају површину зида која је у већини случајева најбогатије обрађена. Реч је о спољној површини оквира и крила. Унутрашња површина нема орнамената. Тамо је једино рукутка обрађена у пуном рељефу. Спољни оквири изведени су у плићем дуборезу (трака, плетеница, геометријска и биљна цикцак орнаментика и спирала). Површина врата декорисана је летвицама са удубљеним пругама. Летвице се прикивају кованим клинцима, који образују различите шаре. То су најчешће „крстата врата са карнизом“ — како их народ назива, присвајајући овај страни израз. У квадере се унакрсно или на цикцак постављају летвице, или се убацују плочице са концентрично резбареним ружицама (сл. 57).

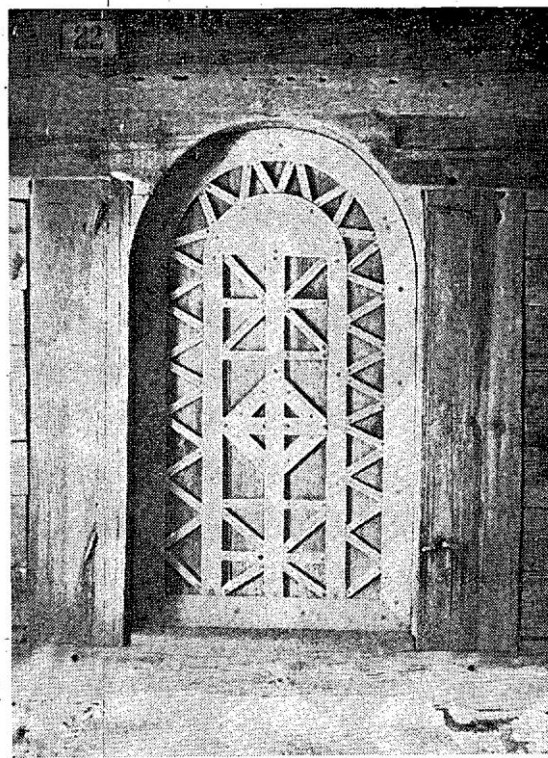
Овакву орнаментику налазимо и на вратима појединих беговских конака, па и кнежевских и манастирских из време-

на Милоша Обреновића, нарочито са пригледом биљних мотива. Геометријски елементи су карактеристичнији за цркве и често се изводе у облику крста. Облик крста се урезује или се умеће у горњи део крила (Чукојевац, Вранић, Павловац, Селевац, Љутовница и др.) или на надвратник (Брезна). И рукутка се покаткада завршава у виду крста (Павловац). Сличних примера има и на бондручним или зиданим црквама, првенствено на онима које су грађене под утицајем брвнара (Цршиљево, Осечина, Ужице).

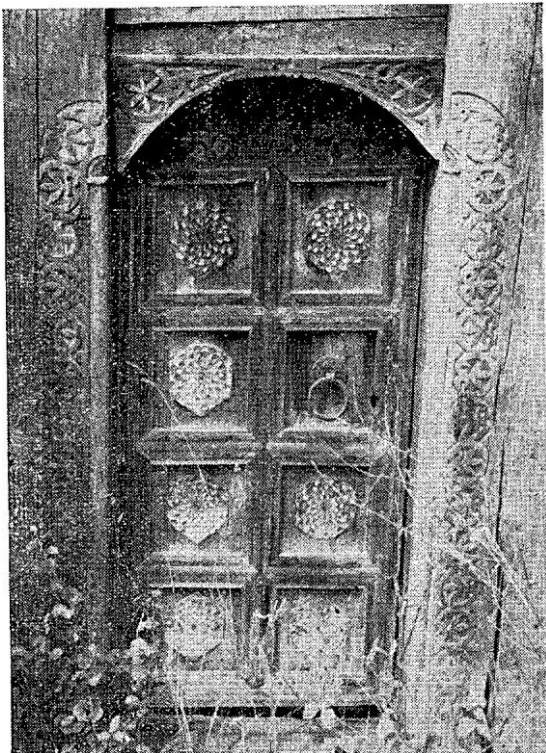
Јасно је да овакви украси не представљају правило за све цркве брвнаре. Код неких су богатији, код неких скромнији, а крд извесних се и не појављују. Стилизација је произвољна и никада западна врата нису обрађена на исти начин као северна (Чукојевац). Међу најлепша убрајамо она у Брезни, Такову или Сечој Реци. Геометријска стилизација чешће је изражена на старијим црквама. Она је и једноставнија. Биљном и богатијом орнаментиком украшена су већином врата новијих цркава, првенствено оних из времена кнеза Милоша, које су градили Осаћани (сл. 55).

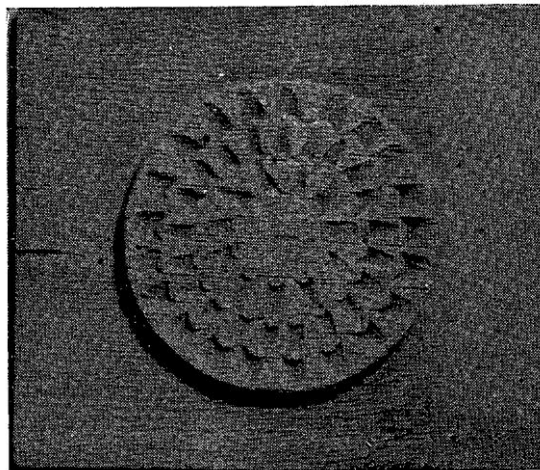
53. Покајница: Западна врата под тремом — »Pokajnica«: Porte principale sous le portique.

54. Доња Јабланица: Западна врата — »Donja Jablanica«: Porte principale.

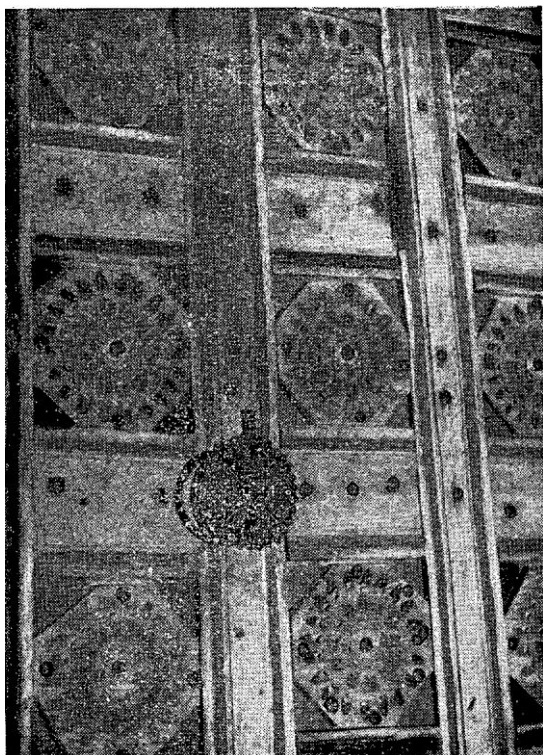

55. Брезна: Врата са западне стране цркве — »Brezna«: Porte Ouest.

57. Прањани: Детаљ резбарене ружице са врата — »Pranjani«: Porte, rosette en bois.

Као што смо се уверили, врата црква брвнара у Србији грађена су на исти начин на који су се градила врата на кућама. Имају исти облик и једнокрилна су, али богатије обрађена шарама које могу бити прикладније црквеној грађевини. На појединим оваквим вратима јављају се и бојени елементи (сл. 56).

56. Рача Крагујевачка: Детаљ врата са бојеним пољима — »Rača Kragujevačka«: Porte; cases en relief coloré.

Звоници и торњеви

У Србији, ни на једној сачуваној цркви брвнари не можемо видети звоник као саставни део њене архитектуре. Он се јавља као посебан елеменат, независно од црквене грађевине којој припада. Подигнут је у касније време, најчешће у другој половини XIX века.

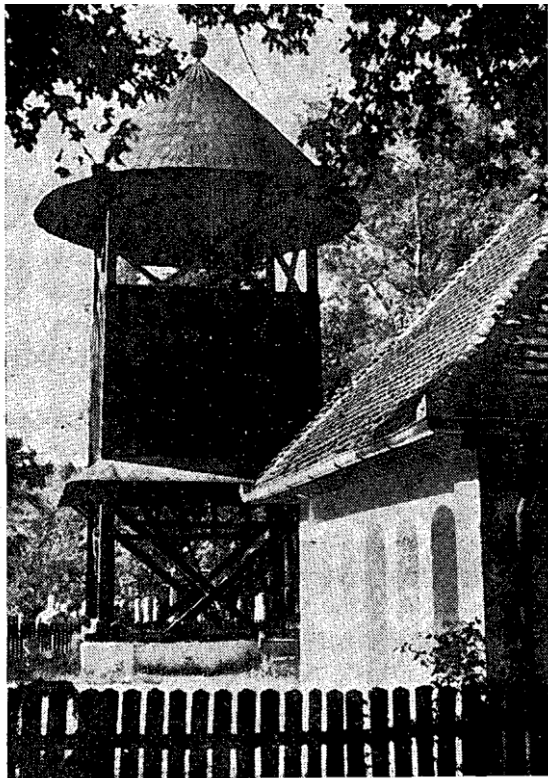
Облици сачуваних звоника, прилично су једноставни. Звоник има готово свака прква брвнара и у већини случајева састоји се из четири пободена ступца. При врху су обешена звона заштићена кровом. Ради чвршће везе, нешто укошене греде, ко је према врху сужавају основу, често су међусобно укрупњене унакрсним гредама, нешто краћим и тањим. Доња основа код најједноставнијих звоника обележена је само са четири тачке које образују квадрат, без зиданих темеља или положених греда. Горњу основу увек образују четири хоризонтално, такође у квадрат, положене греде, које повезују пободене диреке и прихватају по средини још једну гредицу о коју се веша звоно. То у исто време ствара основу најпримитивнијој двоводној (Рача Крагујевачка), четвороводној (Покајница) или

округлој (Царина) кровној конструкцији, прекривеној шиндром или клисом, са дрвеним крстом у слемени (сл. 20).

Звоници су готово увек виши од својих цркава. Они нарочито одскачу висином код цркава које имају ниске кровове. Поред тога што се са веће висине глас звона боље разлеже, потребу за једном доминантном вертикалом налаже и скромност архитектуре саме цркве, која се у пространој порти иначе ничим другим не би могла истицати као зграда која ипак треба да одаје извештај јавни карактер.

Када главни дирекци нису довољно дуги, настављају се, и у том случају врше се јача осигурања, па и подупирања посебним косницима, који споља прихватају грађевину. Највећи и најсложенији звоници имају изграђену основу и јасно издвојене спратове с дрвеним подестима и оградама, с уграђеним лествама којима се може прићи све до под само звоно. Такав је звоник поред цркве брвнаре у Крњеву, с купастим кровом (сл. 58).

На слици коју је радио Ђорђе Крстић, крајем XIX века, поред таковске

58. Крњево: Дрвена звонара северозападно од цркве — »Krnjevo«: Eglise flanquée d'un clocher de bois.

цркве насликана је троспратна звонара. Због своје висине — скоро двоструке у односу на цркву — и потпуно вертикалног положаја директа, морала је бити подупрta косницима. Поред стрмог крова, унакрсних укрућења и оgrade на сваком спрату, звоник има у међуспратним конструкцијама мале испуштене кровове, такође прекривене шиндром, који дају овој архитектури још лепши изглед. Звоник данас више не постоји (сл. 1).

У намери да се простор под звоником што боље искористи, покаткада се приземне греде зазидају и покривају, те образују једну затворену просторију (Љутовница) У најновије време подижу се и мање зидане помоћне грађевине, над којима се издиже звоник, али ова архитектура нема никакве везе са старом брвеном изградњом (Врба).³³

Без обзира уз какву се цркву налази, свакако да заслужује највећу пажњу звоник *старе ужичке цркве*. Колико нам је познато, у Србији је то највећи, најсложенији и најлепши црквени звоник начињен од дрвета. Он достиже висину од преко 18 метара и подељен је у четири спрата, од којих је основни зидан. Свака међуспратна конструкција наглашена је посебно испуштеним кровом од шиндре. Вертикална конструкција сужава се према врху, с споља је обложена и затворена даскама, кроз које су просечени полукружни прозори с дрвеним капцима у виду шалона. Цео овај високи и витки торањ складних облика, за нас необичне архитектуре, подсећа нас у извесној мери на пагоде својим међуспратним крововима и сужавањима, мада за овакво поређење нема основа. Стога, иако млађи од цркве, звоник у Титовом Ужицу представља привлачнији објекат него црква којој припада. Из рачунских књига види се да је саграђен тек 1890. године³⁴ (сл. 59, 60).

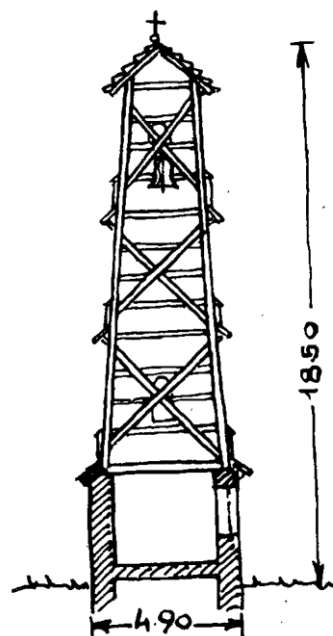
Вредан је помена и звоник у виду куле, обложен даскама, поред цркве сличне типу брвнаре, у Бистрици. код Нове Вароши, грађена по типу турских сахат-кула и звоника у Босни (сл. 24).

У Србији данас нема сачуване цркве брвнаре са звоником који би јој био непосредно прикључен, или би у виду куле и латерне израстао из крова, као што је случај са појединим црквама те врсте у Босни (Ракелић), или у Хрватској (Горња Бузета, Хајтић), где њихове висине достижу знатне размере, подсећајући на готске или барокне куле, звонике са об-

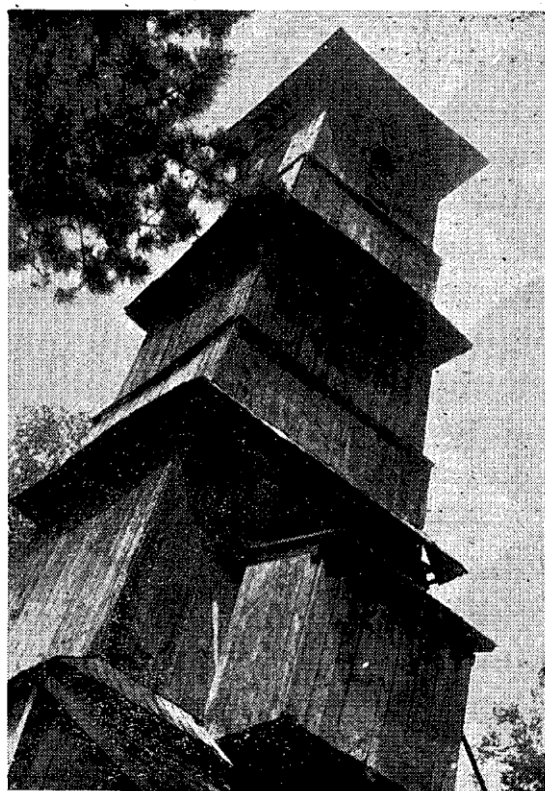
лижњих католичких цркава, што је можда и утицало на ове. Да ли их је и у Србији било, не можемо тврдити. Чињеница да оваквих кула, односно звоника-латерна има на неколико млађих бондручних цркава (Ужице, Венчани, Доње Црниљево) иде у прилог тези да су их и млађе цркве брвнаре могле имати. С друге стране, пак, то не би дозвољавала традиција ових грађевина које у себи скривају цркву. Не верујемо ни да би се на већ подигнутим црквама прерађивали кровови у томе смислу после 1830. године.

У земљама у којима је неимарство у дрвету дошло до јачег изражаја, архитектура звоника који припадају дрвеним црквама развила се до највећих и најсложенијих размера, што потврђују многи сачувани примерци. Најједноставнији су они мали, накалемљени или израсли из самих кровова. Поред наведених примера из нама суседних области, можемо поменути и цркву у Штефанешту у Румунији, Тирхамкапелу у Баварској, па чак и новију цркву данске колоније на Гренланду, које су сличне црквама из Србије (сл. 91).

Ови се торњеви могу развити и до највећих висина, какве виђамо у другом крају Румуније (Филдул де Сус, Драгомирешт), у виду готских стрела, у Норвешкој (Фортуна) или у Француској (Онфлер). Поред тога, торњеве могу бити здепасти и масивни, као што је то случај у источној Словачкој, у Украјини, архангелској или карелофинској области, где их поједине цркве могу имати у већем броју. У тим случајевима они се претварају у торњеве без звона, као завршеци кубета (Медвеоце, Лилипец, Успенскии собор у Кеми или Кижскии Погост). Покаткада, архитектура оваквих звоника не делује јединствено са осталом масом грађевине, већ оставља утисак доградње, што је створио случај у Гринстеду, у Енглеској. Најзад, звоници као посебне дрвене куле јављају се поред цркава у Украјини, у Словачкој (Корејовце), Карело-Финској (Кижскии Погост), Француској (Онфлер), Енглеској и на другим местима. То све заједно нема много сличности са скромним звонницама који су се сачували у Србији поред цркава брвнара. Па ипак, звоник Олцинека, у Пољској, у том погледу чини изузетак (сл. 94).

59. Титово Ужице. Пресек звонаре Старе цркве — Titovo Užice: «Vieille eglise» schème de la charpente du clocher.

60. Звонара Старе ужичке цркве — Clocher de la «Vieille eglise» de «Užice».

Порта

Црквено двориште — порта, у већини случајева јесте ограђен простор који обухвата површину саме цркве брвнаре и зараван у њеној непосредној околини. У порти се често налазе и други објекти, на првом месту звоник, затим друге грађевине (школа, конаци, чардаци, трпезе) и гробље.

Из већ споменутих разлога тешко је видети цркву брвнару слободну, на раскршћу или непосредно на сеоском сокаку. Она се увек налази у порти која према конфигурацији терена и расположивом простору може имати различит облик, најчешће правоугаони, који се простире у истом правцу као и црква: запад—исток.

Положај појединих објеката углавном је следећи: црква заузима главно место, у средишту, према истоку, тако да у западном делу има више места за остале грађевине; новија црква је поред старе; звоник је северозападно од цркве, конак западно, заједно са чардацима и трпезама унаоколо; непосредно око цркве налазе се поједине надгробне плоче и споменици; дрвеће, које достиже и велике размере, ствара хлад; површина земље обрасла је травом; улаз у порту је са западне стране. према улазу у цркву, уколико то допушта положај сеоског пута.

Ако порта обухвата све ове зграде, она је већег пространства. Покаткад је то саставни део целог забрана или шљивара; тако да и непосредно око цркве постоји ограда од дасака (Павловац). Понекад је то у ствари средишни део гробља (Рача Крагујевачка), и тада нема ограде око саме цркве, већ око целог гробља. У случају да осим цркве, а евентуално и звоника, нема ниједне друге зграде, порта је обично мањег пространства (Кућани, Доброселица) (сл. 20, 73).⁷⁵

Ограда је ниска, тако да се може преко ње лако имати преглед целе порте. Ако је оградом обухваћен забран или гробље, то може бити и жива ограда од жбуња и трња; иначе је обична *тараба*, слична онима око сеоских дворишта и окућница. Овакви *плотови* изведени су на различите начине. Најстарије су ограде од

цепаног граничевог прошћа пободеног у земљу, међусобно оплетеног врбовим пружењем (Прањани). Оне су најједноставније. У београдској епархији забележена је 1734. године „порта с плотом и с колием ограђена”.³⁶ У новије време изводи се ограда од летава или дасака, са обрађеним врховима (Цветке), док у источним крајевима наилазимо на зидану, олепљену и окречену ограду, покривену ћерамидом (Трњане) (сл. 13, 26, 58).

Ограде непосредно око цркве имају једну малу *капију*, док их веће порте могу имати и више. У обзир долази и колска капија. *Вратнице* су покојипут наткривене стрехом у виду двоводног кровића прекривеног шиндром, ослоњеног на јаче ступце (Доња Јабланица). У случају да су поједине зграде гранично постављене у имању, у тим деловима престаје ограда и саме зграде затварају порту (Покајница). У порту, нарочито ону ужу, не пушта се стока, те је и то један од главних разлога што се непосредно око цркве поставља ограда — у овом случају заштитна.

2. Зграде и други објекти

У стара времена религија и просвета биле су тесно везане, те су и зграде које им припадају биле у непосредној близини. Школа је била на црквеном земљишту, у црквеној згради, често и у самој порти. Како су овакве скромне грађевине убрзо постале мале и неподесне за наставу, напуштане су. Зидане су нове, веће и подесније школске зграде, било на истом месту, било у непосредној близини, уколико би порта имала простора и налазила се на погодном месту у односу на развијено насеље, било потпуно на другој страни. Ако је нова школа на црквеном имању, ствара

61. Крњево: Некадашња школа у порти — »Krnjevo« : Ancienne école dans la cour de l'église.

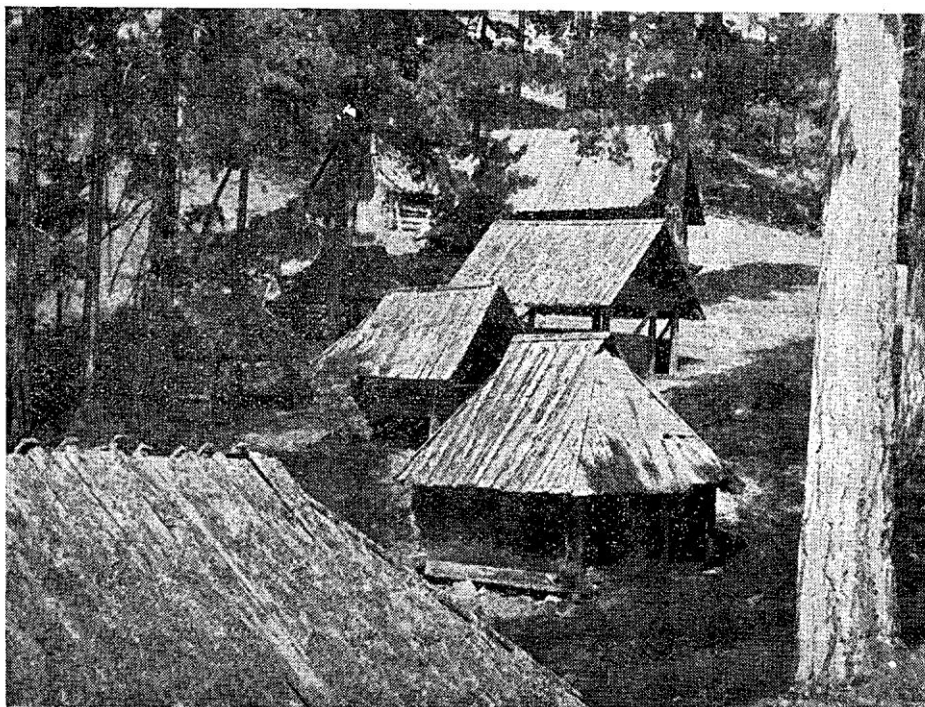
се нов школски простор на рачун црквеног и одваја се новом оградом.

Данас преостала стара црквена зграда звана *конак* у ствари је некадашња школа. Такав је случај у Крњеву где је оваква грађевина била прва школа за сва оближња села. То је бондручна, приземна зграда с неколико одељења и пространим неограђеним тремом који се протеже с предње стране и гледа на цркву. И у Крњеву и код Покајнице, ове зграде донекле одговарају типу косовских приземљуша, а користе их цркве за своје потребе или за смештај народа који се око цркве окупља о појединим празницима.³⁷ Кућа у којој станује свештеник обично је новија, најчешће ван порте (сл. 61).

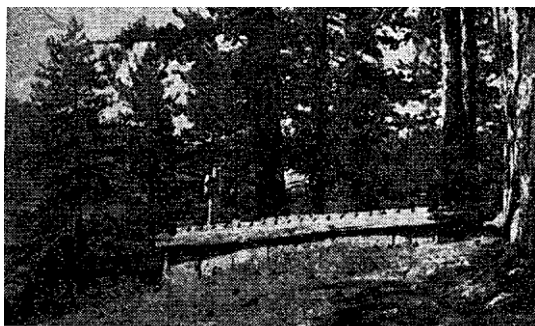
Око цркве у Доњој Јабланици, ван уже порте, а у самом гробљу, у сени старе шуме, налази се већи број мањих једноћеличних дрвених зграда прекривених шиндром. Називају их *шатрама*. Оне су или потпуно затворене талпама, које се као капци могу склањати, или су отворене, заштићене оградом. На средини је подужи сто, а са стране клупе. Шатре не припадају цркви, већ поједи-

ним родовима и служе им као заклони приликом посете гробљу и цркви, а нарочито приликом приређивања даћа. Сличних грађевина има и код других цркава брвнара (Брезна, Цветке).³⁸ Шатре су најчешће квадратне основе, одигнуте од земље на четири ћошка, с дрвеним патосом и стрмим кровом на четири воде, са шиљком у слемену. Покретне су³⁹ (сл. 62).

Код цркве у Брезни постоје *софре*, тј. кров под ћерамидом подупрт ступцима, нека врста *стрехе* или *наслона*. И софре припадају родовима, а под њима се седи о задушницама. Зна се да су и у Такову постојале софре под којима је народ ручавао и склањао се од невремена. Каниц помиње дрвену цркву у Дубу са софрама унаоколо, подигнутим првенствено ради сабора о Спасовдану.⁴⁰ Професор Филиповић је мишљења да овакве зграде немају тако дугу прошлост. Оне најдаље иду до друге половине XVIII века.⁴¹ То су познати *чардаци*, *колибе* или *собрашнице* о којима говори Цвијић, а служе за пријем и чашћавање сродника и пријатеља приликом великих празника.⁴² Најпростији облици оваквих софра јесу откривене трпезе или једно-

62. Доња Јабланица: Шатре на гробљу у непосредној близини цркве — »Donja Jablanica«: Chalets servant d'abri aux approches de l'église du cimetière.

63. Доња Јабланица: Гроб с оквиром обрађеним у дрвету — »Donja Jablanica«: Dentelure de bois, en liseré sur le pourtour d'une tombe.

64. Прањани: Стилизовани дрвени крстови на гробљу — »Pranjani«: Cimetière; Croix stylisées, en bois.

ставно речено *клупе* какве виђамо у портама скоро свих цркава брвнара.

И у случајевима када цркве брвнаре нису гробљански храмови, непосред-

но до њих ничу многи *гробови* — на првом месту свештенички, а затим и ратнички (сл. 63, 64).

ОБЛИЦИ УМЕТНИЧКОГ ИЗРАЖАВАЊА И ЊИХОВА ВРЕДНОСТ

О уметности архитектонског обликовања цркава брвнара у Србији већ је било говора. На овом месту позабавићемо се осталим уметничким вредностима које се могу запазити на тим грађевинама, вредностима које чине саставни део архитектуре ових цркава и припадају разним гранама примењених уметности.

Орнаментика архитектонских елемената и њихово порекло

О дуборезној и бојеној орнаментици, најјаче израженој на вратима, такође је било говора. Помињана је и остала декоративна обрада појединих делова грађевине — стубаца у трему и припрати, косника под стрехом, венаца под сводом и на стрехи, розета у темену таваница, па и костура код појединих иконостаса. То су углавном једино обрађене површине дрвета које можемо видети, ако под декорацијом не подразумевамо и најобичније линеарне и заобљене тракасте урезе са ивица појединих греда, дасака или шаповаца.

Сва ова орнаментика, изузев на вратима и њиховим оквирима, веома је једноставна, скромна и нема је много. Сви су *дуборези* плитки. Нема дубоког рељефа. Ако су у питању биљне стилизоване шаре, које углавном представ-

љају таласасту траку, сложенији меандер или преплет у низу, па и ружу која се зракасто шири, резбарија је по цртежу изведена посебним ножевима, слободном руком.⁴³

Често су поједини зарези појачани бојом, тако да шара долази до већег изражаја. То су биљне шаре најчешће црвене (трула вишња), плаве, зелене, мрке и жуте боје. Оне у многим црквама и без резбарија образују сличне шаре у виду венаца на дасци или украса на иконостасу. На тај начин уноси се прилично живота и свежине у ове, иначе једнобојне и доста тамне површине дрвета. То у суштини наивно и неспретно шарање чини да ове грађевине стичу још јачу ноту примитивности, какву, уосталом, виђамо и на обичним сеоским кућама и на појединим предметима у њој (преслица, разбој, трonoжац, фрула, тканина, вез и сл.) — шароликост коју човек воли и коју је по свој прилици у знатном делу прихватио са Истока, преко Турака (сл. 32, 56).

Што се тиче употребљених *мотива*, они могу бити веома различитог порекла. Тако, на пример, на извесне сличне шаре наилазимо чак код Копта (лучни фриз у Лувру), у Скандинавији (сложеније стилизовани биљни преплети код врата),⁴⁴ у Карело—Финској (једностав-